

Tálas Péter

Az európai szomszédságpolitika stratégiai dilemmáiról

Catherine Ashton, az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikai főképviseleje, az Európai Bizottság alelnöke, valamint Stefan Füle, a bővítésért és az európai szomszédságpolitikáért felelős uniós biztos 2011. május 25-én ismertette az európai szomszédságpolitika fő prioritásait, új irányait és terveit összefoglaló – Új válasz a változó szomszédságra című – bizottsági dokumentumot. Jelen írás a szomszédságpolitika néhány dilemmájára hívja fel a figyelmet.

A 2004 májusában útjára indított, majd 2008-ban kibővített európai szomszédságpolitika (*European Neighbourhood Policy – ENP*) napjainkban az Európai Unió tíz déli és hat keleti szomszédjára terjed ki. Az unió szó közvetlen szomszédai közül nem tartoznak e politika hatálya alá az EU-tagjelöltek (Horvátország, Macedónia, Montenegró, Törökország), a potenciális tagjelöltek (Albánia, Bosznia és Hercegovina, Szerbia, Koszovó), az EFTA-tagállamok (Izland, Liechtenstein, Norvégia, Svájc), illetve az európai mikroállamok (Andorra, San Marino, Monaco, Vatikán Állam). A szomszédságpolitika déli vagy mediterrán dimenziójához tartozó országok lényegében lefedik a Földközi-tenger észak-afrikai és közel-keleti partvidékét (Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom, Palesztin Hatóság, Izrael, Jordánia, Libanon, Szíria), míg lengyel és svéd javaslatra 2008 májusában útjára indított keleti partnerséghez tartozók államok a posztszovjet régió kelet-európai (Fehéroroszország, Ukrajna, Moldova), illetve kaukázusi területeit (Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán). Bár Oroszország is az unió közvetlen szomszédja, a vele való együttműködés külön stratégia alapján zajlik.

Visszatekintve az uniós szomszédságpolitika fejlődésére, alapvetően két nagy korszakot különböztethetünk meg. A közös kül- és biztonságpolitika 1992-es megjelenését követően az unió elsősorban a szomszédságpolitika déli dimenziójának kiépítésére koncentrált, s a déli és keleti Mediterráneum térségével kapcsolatos biztonsági kihívások hatását (az EU energiafüggőségének növekedését, a migrációs nyomást, a déli és a keleti mediterrán államok társadalmi problémáinak kiéleződését, a radikális iszlámista csoportok fokozott aktivizálódását, a tömegpusztító fegyverek térségbeli proliferációját stb.) igyekezett csökkenteni. A keleti dimenziót csupán a 2004-es és 2007-es bővítést követően igyekezett felzárkóztatni, amikor a brüsszeli döntéshozók felismerték, hogy a kelet-európai térség országainak számtalan kisebb-nagyobb gazdasági és politikai problémája a bővítéssel óhatatlanul közelebb kerül az unióhoz.

Jóllehet az európai szomszédságpolitika hivatalos célja, hogy gazdaságilag és politikailag segítse elő az Európai Unióval szomszédos országok fejlődését és az unióhoz való közeledését, az ENP döntően az EU biztonsági és gazdasági érdekeinek érvényesítését szolgálja. Míg az előbbi kap-

csán a közösség – a 2003-as európai biztonsági stratégia alapján – abból indul ki, hogy az unió biztonságának alapvető feltétele, hogy szomszédságában is biztonság legyen, addig a gazdasági érdekek kapcsán abból, hogy a gazdasági növekedés és az unióval kompatibilis belső gazdasági viszonyok megteremtésének támogatása a szomszédos országokban hozzájárul a piacgazdaság és a demokrácia megerősítéséhez, ami elősegíti stabilizációjukat. Fontos jelezni, hogy az EU szomszédságpolitikáját a közösség – jóllehet ez egyetlen dokumentumban sem lett kimondva – a tagságra vonatkozó ajánlat nélkül kívánta és kívánja végrehajtani. Ez elsősorban azért fontos, mert felveti azt a kérdést, hogy a tagság perspektívája nélkül az unió vajon képes-e – s ha igen, hogyan – elősegíteni olyan „belső integrációt” ezekben az országokban, melynek követelmény- és elvárásrendszerét a közösség dolgozta ki? Vagy másként fogalmazva: képes-e az EU saját modelljét exportálni olyan térségekbe és államokba, amelyeket ugyanakkor nem kíván a tagjai között látni?

A szomszédságpolitika eszköze

A fenti dilemma attól kezdve állandó vita tárgya a szakértők között, amikor az Európai Unió 2003 folyamán elkezdte kialakítani a szomszédos államokkal folytatott, a korábbinál intenzívebb politikai és gazdasági dialógus egységes kereteit. A szomszédságpolitikára vonatkozó első uniós dokumentum a bizottság által 2003 márciusában készített *Wider Europe* koncepció volt, ami még alig volt több a célokat felvázoló szándéknyilatkozatnál. Ezt követte decemberben a már jóval kidolgozottabb *Strategy Paper on the European Neighbourhood Policy* című do-

kumentum. Ettől kezdve a szomszédságpolitika elvileg egyaránt vonatkozik az unió déli és keleti szomszédjaira, sőt a 2004-es grúziai forradalmat követően az ENP-be bekeverültek a dél-kaukázusi államok is. Az ENP keretében az EU intenzívebb politikai és gazdasági együttműködést kínál, de ezeket az előnyöket egy részletesen kidolgozott feltételrendszer teljesítéséhez köti. A legfontosabb követelmények között szerepelnek a piacgazdasági reformok, a demokratikus értékek és az emberi jogok tiszteletben tartása, a jogállamiság fejlesztése, a fenntartható fejlődés elősegítése. Azokkal az országokkal, amelyek hajlandóak voltak vállalni az unió feltételeit, az EU bilaterális akcióterveket (*ENP Action Plan*) írt alá. Ezek tartalmazzák az adott ország számára specifikusan előírt követelményrendszert.

Tekintettel arra, hogy a szomszédságpolitika kidolgozására és létrehozására a 2000 és 2006 közötti EU-költségvetés elfogadását követően került sor, a 2007 előtti időszakban az ENP-nek nem volt önálló költségvetési fejezete a közösség büdzséjében. A szomszédságpolitika keretében kiosztott támogatásokat az olyan, már létező segélyalapokból finanszírozták, mint a TACIS (*Technical Assistance for Commonwealth of Independent States* – Technikai Támogatás a Független Államok Közössége számára), a MEDA (*Mediterranean Development Assistance* – Mediterráneum Fejlesztési Támogatás) és EIDHR (*European Initiative for Democracy and Human Rights* – Európai Kezdeményezés a Demokráciáért és az Emberi Jogokért). A 2007 és 2013 közötti költségvetési időszakban ugyanakkor már egy négy pillérből álló pénzügyi támogatási eszközrendszerrel rendelkezik a déli és keleti ENP. Ennek elemei a következők.

1. Európai Szomszédsági és Partnerségi Eszköz (*European Neighbourhood and Partnership Instrument* – ENPI) – 12 milliárd euró:

- kétoldalú támogatás;
 - regionális támogatás;
 - régióközi támogatás;
 - határon átnyúló támogatás;
 - szomszédsági beruházási eszköz (700 millió euró);
 - kormányzási keret (*governance facility*) (50 millió euró évente).
2. Tematikus eszközök – 7,5 milliárd euró:
- Európai Eszköz a Demokráciáért és az Emberi Jogokért (1,1 milliárd euró);
 - a nukleáris biztonságért való együttműködés eszköze (524 millió euró);
 - stabilitási eszköz (1,6 milliárd euró);
 - fejlődési és együttműködési eszköz (4,3 milliárd euró).
3. Befektetési/hitelezési támogatás –12,4 milliárd euró:
- Európai Beruházási Bank (EIB);
 - Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD).
4. Egyéb pénzügyi támogatási formák:
- makroökonómiai támogatás;
 - egyebek.

A 2007–2013-as költségvetési időszakban tehát a szomszédságpolitika – négy különböző forrásból – elvileg összesen 31,9 milliárd euróhoz juthat. Ezen belül azonban a csak az ENP 16 országát szolgáló Európai Szomszédsági és Partnerségi Eszközre (ENPI) 12 milliárdot (4 milliárdot a keleti, 8 milliárdot a déli szomszédok támogatására), a beruházási és hiteltámogatási eszközre pedig 12,4 milliárdot (3,7 milliárdot a keleti, 8,7 milliárdot a déli szomszédok támogatására) tartalmaz a büdzsé. A tematikus eszközök forrásaiból ugyanis az ENP alá nem eső más térségek államai is részesülhetnek. Bár első pillantásra talán aránytalanak tűnik a keleti és déli szomszédok támogatására fordított uniós pénzösszeg (a keletieké évente átlagosan 328 millió euró, a déliek 800 millió euró), az egy főre eső évi támogatás a ke-

letiek esetében magasabb (a keletieké 4,36 euró a déliek 3,85 eurójával szemben). Mindkettő elmarad ugyanakkor a csatlakozás előtti támogatási eszközökből (IPA) részesülő nyugat-balkáni államok 31 eurós, illetve Törökország 8,95 eurós egy főre eső évi támogatásától.

A valódi kérdés persze az, hogy vajon az ENP uniós támogatásával az EU milyen eredményeket és változásokat képes felmutatni a támogatás feltételül szabott legfontosabb területeken.

A piactudasági reformok kérdőjelei

Első pillantásra a szomszédságpolitikának a piactudasági reformok terén elért eredményessége egészen imponálónak tűnik. A 16 ENP-ország közül ugyanis tizenkettőben a GDP átlagos növekedési üteme tíz évre vetítve meghaladta a három százalékot, sőt a keleti dimenzió hat országa közül ötben a hat százalékot is. Talán még ennél is szembetűnőbb, hogy 2005 és 2009 között az említett növekedési ütem – két ország kivételével – minden ENP-országban felgyorsult az azt megelőző öt év átlagához képest: öt országban (Azerbajdzsán, Líbia, Fehéroroszország, Grúzia, Jordánia) megkétszereződött, két országban (Moldovában és Izraelben) pedig több mint háromszorosára nőtt. Erre az időszakra vetítve még az 2000–2009 között összességében drámai gazdasági visszaesést elszenvedő palesztin területek is növekvő GDP-átlagot produkáltak.

A másik oldalon viszont a *Wall Street Journal* és a *Heritage Foundation* 2011-es gazdasági szabadság indexe (*index of economic freedom*) szerint az ENP-országok közül csupán egy tartozik a „nagyraészt szabad” (Grúzia) és három a „mérsékeltlen szabad” gazdaságok cso-

portjába (Örményország, Jordánia, Izrael), s az országok felét az „inkább nem szabad” (Libanon, Azerbajdzsán, Marokkó, Egyiptom, Tunézia, Moldova, Algéria, Szíria), sőt hármat a „nem szabad” kategóriába soroltak az index készítői. A gazdasági fejlettsége szempontjából szintén kulcsfontosságú korrupciós index ugyanakkor több helyen is komoly eltéréseket mutat a gazdasági szabadság indexéhez képest. Ez utóbbi szerint ugyanis a mérsékelt szabad örmény gazdaság az erősen korrupctak közé tartozik (123. a 179 közül), az inkább nem szabad gazdasággal rendelkező Tunézia viszont csak az 59., tíz helyvel megelőzve még a nagyrészt szabad gazdasággal rendelkező Grúziát is. Ráadásul az IMF adatai szerint az egy főre GDP tekintetében 1995 és 2009 között az ENP keleti országai közül éppen a nem szabad és legkorruptabb Fehéroroszország (+24), az inkább nem szabad és szintén a legkorruptabbak közé tartozó Azerbajdzsán (+23), a mérsékelt szabad és ugyancsak igen korrupct Örményország (+10), valamint a nagyrészt szabad és a korrupciós index szempontjából az országok első harmadába tartozó Grúzia (+8) volt inkább képes ledolgozni az EU-átlaghoz viszonyított lemaradását. De megemlíthetjük azt is, hogy az ENP-országok közül 2004 és 2011 között csupán egynek – 2008-ban Ukrajnának – sikerült a gazdasági fejlettség nyugati megítélése szempontjából szintén kulcsfontosságú WTO-tagságot szereznie, hat azonban (Algéria, Libanon, Szíria, Fehéroroszország, Azerbajdzsán és Líbia) továbbra is csak tárgyal a tagságról.

Az ENP piacgazdasági reformokat támogató politikájának eredményességét tekintve a legnagyobb sokkot az ez évi észak-afrikai események okozták. A tömegtüntetésekre ugyanis mind Tunéziában, mind pedig

Egyiptomban elsősorban a lakosság, különösen pedig a fiatalok gazdasági és szociális elégedetlensége miatt került sor. A tünetök kezdetben a gazdasági helyzet javítását, a munkanélküliség csökkentését és a korrupció megfékezését követelték. A munkanélküliek között – függetlenül iskolai végzettségüktől – az észak-afrikai országokban különösen magas az aránya a fiataloknak (Algériában például a munkanélküliek 90 százaléka a 35 év alatti aktív népességből került ki, Egyiptomban pedig 87 százaléka a 15–29 év közti populációból), miközben ők teszik ki a lakosság közel 70 százalékát. Ha figyelembe vesszük, hogy a 83 milliós Egyiptomban az emberek többsége kevesebb mint négy dollárból él naponta – ezen belül körülbelül 20 millió főnek két dollár alatti, további 20 milliónak pedig két dollár közeli bevétele van –, talán érthetőbbé válik, hogy azok a gazdasági reformok, amelyeket a hatalom a 2008–2009-es pénzügyi-gazdasági válság nyomán hajtott végre (például az ártámogatás csökkentése a benzin, a villamos energia és a kenyér esetében), milyen mértékben terheltek meg és frusztrálták a társadalmat, ezen belül is elsősorban a munkanélküli és kilátástalan helyzetű fiatalokat. Érdemes azonban jelezni, hogy már a 2003-tól kezdődő, a gazdaság liberalizálását célul kitűző reformok is erősen frusztrálták az egyiptomi társadalmat – és általában az észak-afrikai társadalmakat –, a 2008–2009-es válság hatásai pedig ezt a folyamatot inkább csak elmélyítették. Különösen súlyosan érintette a széles társadalmi rétegek létfeltételeit az élelmiszerek világpiaci árának jelentős növekedése. 2003 és 2011 között az ENSZ Élelmiszerügyi és Mezőgazdasági Szervezetének (FAO) adatai szerint a hús ára közel 70%-kal nőtt, a tej ára 2,3-szeresére, a gabonáé 2,5-szeresére, az olajé és zsír 2,8-szorosára, a cukoré pedig 4,2-szeresére emelkedett. S történt mindez

olyan országokban, ahol – mint azt korábban említettük – a GDP növekedési üteme az elmúlt öt esztendőben soha nem látott magasságokban járt...

A stabilitás versus demokrácia dilemmája

2010–2011-ben azonban nem csak, s talán nem is elsősorban a piactgazdasági reformok elősegítése terén kérdőjeleződött meg az ENP eddigi gyakorlata. Súlyosabb probléma, hogy – mint azt a posztszovjet térség színes forradalmainak kudarca/bukása és az észak-afrikai események is mutatják – a demokratikus értékek, az emberi jogok tiszteletben tartása és a jogállamiság fejlesztése terén sem mutatkozott igazán jelentős előrelépés az unió szomszédságában.

Az amerikai nem kormányzati Freedom House 1990 óta méri a rendszerváltó országok demokráciateljesítményét, s odartartja a nyugati demokráciák tükrét az ENP keleti dimenziójának országai elé is. Ez a tükör pedig többnyire romló képet mutat. A Freedom House értékelése szerint ugyanis napjainkban az ENP keleti dimenziójához tartozó hat ország közül kettő (Ukrajna és Grúzia) félig konszolidált autoriter

rezsim, a fennmaradó négy (Moldova, Örményország, Azerbajdzsán, Fehéroroszország) pedig konszolidált autoriter rezsim. Ráadásul 2001-ben ugyanezen kritériumok szerint Moldova és Örményország még a félig konszolidált autoriter rezsimek csoportjába tartozott, s Ukrajna kivételével valamennyi országnak jobbák voltak a mutatói a 2010-es adatoknál.

Még inkább igaz ez a szomszédságpolitika déli dimenziója esetében. Itt ugyanis az Európai Unió éppen azokat az autoriter és diktatórikus rezsimeket támogatta, illetve működött együtt velük évekig, melyek ellen a 2011-es „arab tavasz” tömegmozdulásai kiobbantak. Tette ezt az EU a régió (és Európa) stabilitásának biztosítására hivatkozva – hangoztatott és többször deklarált értékeivel lényegében szöges ellentétben. Ráadásul ez a politika – mint azt az észak-afrikai események is mutatják – sem a stabilitást, sem pedig az országok demokratizálódását nem segítette elő igazán. Viszont eredményeként az elmúlt években jelentősen romlott az Európai Unió megítélése az észak-afrikai társadalmakban, az unióra ugyanis a fennálló és megbuktatni kívánt rezsimek szövetségeként, sőt nem egyszer a gyarmatosító nagyhatalmak utódjaként tekintettek.

Az ENP keleti országainak demokráciaindexe a Freedom House szerint

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ukrajna	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39	4,39
Grúzia	4,33	4,58	4,83	4,83	4,96	4,86	4,68	4,79	4,93	4,93
Moldova	4,29	4,50	4,71	4,88	5,07	4,96	4,96	5,00	5,07	5,14
Örményország	4,83	4,83	4,92	5,00	5,18	5,14	5,21	5,21	5,39	5,39
Azerbajdzsán	5,63	5,54	5,46	5,63	5,86	5,93	6,00	6,00	6,25	6,39
Fehéroroszország	6,38	6,38	6,46	6,54	6,64	6,71	6,68	6,71	6,57	6,50

Megjegyzés: 1–2... konszolidált demokrácia; 2–3... félig konszolidált demokrácia; 3–4: átmeneti/hibrid rendszer; 4–5: félig konszolidált autoriter rezsim; 5–7: konszolidált autoriter rezsim. Összehasonlításként: a fejlett nyugati demokráciák jellemző értékei 1–1,5 között, míg a rendszerváltó közép-kelet-európai országok 2–2,4 körül mozognak.

Ebből a szempontból Európának talán kedvezőbb helyzete van az ENP keleti dimenziójának országaiban, bár a kép itt is vegyes. Az unió megítélése ugyanis az itteni társadalmak egy részében az elmúlt években javult, míg másokban némileg romlott. Örményországban a 2002–2004 közötti időszakhoz képest 2008–2010-re 64-ről 81%-ra nőtt azok aránya, akik támogatják az ország jövőbeni EU-tagságát, Grúziában pedig 2009-ben a lakosság 79%-a támogatta, s csupán 2% ellenezte ugyanezt. Moldovában 2010-ben a lakosság 61,4%-a nyilatkozott úgy, hogy megszavazná az ország uniós belépését, s 17,7% válaszolt nemmel. Ezzel szemben Fehéroroszországban a 2002-ben mért 60,9% igen, 10,9% nem 2010-re 36,4% igenre és 39,4% nemre változott. Csökkent az EU támogatottsága Ukrajnában is: a 2002-es 65,1% igen és 12,9% nem ugyanis 2010 áprilisára 53% igenre és 25% nemre módosult.

A stabilitás *versus* demokrácia dilemmáját az *Új válasz a változó szomszédságra* című bizottsági dokumentum oly módon óhajta feloldani, hogy növelni kívánja, de egyben a korábbiaknál szigorúbb feltételekhez is köti az ENP-országok pénzügyi támogatását. Vagyis az EU déli és a keleti szomszédjai a jövőben csak abban az esetben számíthatnak nagyobb támogatásra és az unióval való szorosabb együttműködésre, ha következetesen végrehajtják társadalmi, gazdasági és demokratikus reformjait. Az persze továbbra is kérdés, hogy valóban lesz-e a brüsszeli vezetőkben kellően erős politikai akarat a szigorításra, hiszen a támogatásoknak a követelmények teljesítéséhez való igazítása már 2004-től szerepel a szomszédságpolitika elvei között. Ráadásul arról, hogy miként kívánja az unió a korábbiaknál szigorúbban ellenőrizni a feltételek teljesítését, nem sokat mond a május 25-i dokumentum. Az új válaszban a koráb-

biaknál erőteljesebben fogalmazódik meg az ENP-országok civil társadalmi támogatásának szándéka is. A bizottság láthatóan jelenleg ebben látja a demokratikus értékek promóciójának és támogatásának legfőbb lehetőségét. Továbbá abban, hogy fokozottabban kíván részt venni a szomszédságpolitika hatálya alá eső országok konfliktusainak megoldásában, bár arról, hogy ezt milyen eszközökkel kívánja elérni az unió, szintén nem szól a dokumentum.

Az EU tehát továbbra is elkötelezett a demokratikus értékek, az emberi jogok tiszteletben tartása és a jogállamiság fejlesztése terén az unióval szomszédos országok esetében. Kérdés persze, hogy ezt a politikát képes lesz-e a szomszédok eltérő sajátosságainak és helyzetének megfelelő rugalmassággal, körültekintéssel és pragmatizmussal gyakorolni.

Korántsem biztos ugyanis, hogy stabilitás *versus* demokrácia dilemmában történő radikális uniós váltásra – a demokrácia javára – a mostani a legkedvezőbb időpont. Különösen úgy, hogy közben a világgazdasági válság miatt az uniós ajánlatok az említett térségek felé nem túl attraktívak: az eszközök és források tekintetében ugyanis az *Új válasz a változó szomszédságra* nem korántsem jelent áttörést, csupán egyfajta – sok tekintetben kényszerű – alkalmazkodást az aktuális viszonyokhoz. Márpedig források és hatékony eszközök nélkül aligha valószínű, hogy az unió pozíciója erősödhet az ENP-országokban.

A leghatékonyabb segítség keresése

Jelen sorok írója az uniós szomszédságpolitika egyik legnagyobb kudarcát abban látja, hogy az ENP nyolc esztendeje alatt sem igazán ismerte meg szomszédjait, nem érti

nyelvüket, szavaikat és kifejezéseiket, s nem érti az ott zajló társadalmi folyamatokat sem. S mivel nem ismeri és nem érti, hajlamos saját tapasztalatait kivetíteni az ott történetekre, és saját értékeit számon kéri azokban. „Narancsos forradalomnak” nevezte a 2004-es ukrainai eseményeket, s több mint fél évtizedig nem is vette észre, hogy a „forradalmárok” csak alig valamit teljesítettek be az ígéretekből és reményekből, bármely dimenzióját is vesszük górcső alá az ország politikai-gazdasági életének. Mert bár tény, hogy az ukránok 2004 óta szabadon élhetnek választójogukkal, s a választásokat – 2006-ban, 2007-ben és 2010-ben is – lényegében korrekt körülmények között tartották meg, ettől még az ukrán politikai rendszer jöttányit sem távolodott el a bürokratikus-oligarchikus berendezkedésű posztszovjet politikai modelltől. Napjainkban Észak-Afrikában is forradalmakat lát a lázadásokban és elitváltásokban, s úgy gondolja, hogy az olyan posztmodern eszközök használata, mint a laptop, a mobiltelefon, a twitter és facebook egyben az itteni arab társadalmaknak a Nyugatéhoz hasonló modernitását is jelenti. Nem érti, hogy a világgazdasági válság keltette szociális fe-

szültségek, az elszegényedés, a munkanélküliség és a kilátástalanság körülményei között az európai értelemben vett demokratikus értékek hangoztatása és számonkérése visszhangtalanok maradhatnak az Európa periferiáján és szomszédságában élő társadalmak széles tömegeiben. Ilyenkor ugyanis a gazdasági biztonság és a politikai stabilitás társadalmi igénye prioritásban megelőzi a demokratikus elvárásokat. Mi több, ezek erőltetése akár kontraproduktív válnak. Elég talán emlékeztetni arra, miként ágyazott meg Borisz Jelcin „demokratikus Oroszországa” a putyini autoratizmusnak vagy a „narancsos forradalom” öt éve Viktor Janukovics visszatérésének.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy az uniónak szakítania kellene ezekkel az értékekkel, illetve ezeknek az értékeknek a promóciójával a közvetlen szomszédságában. Csupán arra kellene jobban odafigyelnie, azt kellene jobban felmérnie, hogy valóban ezek az értékek jelentik-e ma a legnagyobb segítséget ezeknek a társadalmaknak. S ha nem, talán érdemes megkérdezni, hogy miként segíthetünk a legjobban és leghatékonyabban. ■

Irodalom

- A new response to a changing Neighbourhood. A review of European Neighbourhood Policy. European Commission, High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy, COM(2011) 303, Brussels, May 25, 2011.
- Pełczyńska-Nałęcz, Katarzyna: Integracja czy imitacja. UE wobec wschodnich sąsiadów. Prace OSW 36. Warsaw, April 2011.
- Gazdik Gyula: Az EU és a NATO szerepvállalása a Mediterráneumban. *Nemzet és Biztonság*, 2010. 7. szám.
- Rácz András: Az Európai Unió keleti periferiája. *Demokrácia és/vagy stabilitás. Kommentár*, 2006. 3. szám.
- Nations in Transit 2010. Freedom House, June 29, 2010.
- Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest, 1984, Gondolat.
- Corruption Preception Index 2010. Transparency International, October 2010.
- Promoting Economic Opportunity & Prosperity. The 2011 Index of Economic Freedom. The Heritage Foundation and Wall Street Journal. <http://www.heritage.org/index/>